

УДК 141.319.8(075.8)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.15>

В. Талах, д-р іст. наук

Незалежний дослідник, Київ

УЯВЛЕННЯ КЛАСИЧНИХ МАЙЯ ПРО ПОТОЙБІЧНЕ БУТТЯ ЗА НАПИСАМИ ІЗ "ХРАМУ НАПИСІВ" У ПОСЕЛЕННЯХ ПАЛЕНКЕ, ЧІАПАС, МЕХІКО (МЕКСИКАНСЬКІ СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ)

Присвячено проблемі інтерпретації зображень та перекладу написів мовою майя, що знаходяться у "Храмі Написів" – місці поховання К'ініч Ханааб Пакаля, правителя Паленке в VII ст. Здійснено авторський переклад зазначених написів із мови майя українською мовою. Зображення і написи передають ідею про вічне посмертне життя правителя разом із богами та предками. Така інтерпретація йде врозрід із типовими уявленнями класичних майя про переродження померлих, оскільки написи у "Храмі Написів" є унікальними й подібне не зустрічається на інших пам'ятках. Автором висловлюється припущення, що за правління Ханааб Пакаля мала місце релігійна реформа, що і відобразилося у зміні уявлень класичних майя про потойбічне буття.

Ключові слова: класичні майя, Паленке, К'ініч Ханааб Пакаль I, Пакаль Великий, Храм Написів, потойбічне буття.

Тема смерті доволі часто зустрічається у написах майя класичної доби. У найзагальнішому вигляді вона описується дієсловом *chamiy* – "помер". У більш розгорнутому варіанті смерть особи описано особливою формулою: *k'a'ay usak mook? ik'il* – "припинилася / зів'яла світла майсова квітка (?) – дихання такого-то" [7, с. 267–268].

Утім, зазначені стандартизовані формули не містять відомостей про подальшу долю небіжчика, хоча, згідно з даними колоніальних джерел і відомостями етнографів, традиційні уявлення майя не вважали смерть повним й остаточним припиненням буття людської істоти. Про те ж свідчать дані археології, які вказують, що під час поховання померлих готували до якогось існування в майбутньому [19; 26; 5, с. 61–105].

Наприкінці 1970-х рр. М.Д. Ко припустив, що певна стандартизована послідовність (т. зв. "Primary Standart Sequence"), що зустрічається, зокрема, на розписній кераміці майя, містить магічну формулу, що описує очищення душі померлого та її втілення в новонародженого [3; 4]. Ідею про "формулу відродження" підтримали та розвинули Ю.В. Кнорозов та Г.Г. Єршова [27; 28]. Однак, подальші дослідження не підтвердили такого розуміння відповідних текстів.

Певні, хоч і дуже стилізовані відомості про уявлення щодо долі душ небіжчиків містять "формули смерті" *ochiyy bih* – "вирушив у дорогу", та *och ha'* – "увійшов у воду". Утім, тексти із П'єдрас-Неграс, у яких записи *chamiy* та *och bih* відповідають датам, розділеним інтервалом у шість днів, свідчать, що початок потойбічного шляху небіжчика розпочинався не з моменту власної смерті, а, ймовірно, від якихось заупокійних ритуалів [15, с. 145].

Докладніші відомості про буття небіжчика в потойбічному світі містяться в текстах із "Храму Написів" у Паленке (стародавній Лакамха). Споруда, яку первісно називали Болон Йехт Наах (*Bolon Yeht Naah*), була завершена у 690 р. [22, с. 171]. Під час розкопок 1950–1952 рр. експедицією А. Руса Луїлье всередині піраміди було знайдено царське поховання. Подальшими дослідженнями встановлено, що в піраміді "Храму Написів" поховано К'ініч Ханааб Пакаля (603–683), який із липня 615 р. був "священним володарем" (*k'uhul ajaw*) держави Баакуль [10, с. 18; 6; 22, с. 166–182]. Про це, зокрема, є пряма вказівка наприкінці тексту на західній панелі з верхнього храму (блоки T8 – T12; публікації напису: [11, Pl. 76; 6, с. 54; 25, № 154])

ta-8-"OK"-3-K'AN-a-si-ya K'AL-SAK-HUUN-na tu-ba-hi-AJAW K'INICH-KAN-BAhLAM-ma K'UH-BAAK-la-AJAW-wa ya-k'a-wa-JUUN-TAN-na 9-YEHT-NAAH u-K'ABA-u-MUKAN-IL K'INICH-JANAAB-PAKAL K'UH-BAAK-la-AJAW

"У день (9.12.11.12.10) 8 Ок 3 К'анасій (7 січня 684) одержання білої діадеми на чоло владаря К'ініч Кан Бахлама, священного Баакульського владаря. Він пожертвував і плекає Болон Йехт Наах, це ім'я гробниці К'ініч Ханааб Пакаля, священного Баакульського владаря".

Комплекс написів "Храму Написів" складається із трьох частин:

– написів на зовнішніх простінках верхнього храму (збереглися незначні фрагменти);

– написів на трьох великих панелях у верхньому храмі (пошкоджено початок напису на східній панелі);

– написів на торці віка та стінках саркофага (збереглися повністю).

Доступне для огляду живими повідомлення про смерть К'ініч Ханааб Пакаля вміщено наприкінці напису на західній панелі. Воно сформульовано як вказівка на інтервал часу між його народженням та смертю (T6-S8):

18-10-WINIK-ji-ya 1-HAAB-OB-4-WINAL-HAAB-OB CHUM-mu-li-ya ta AJAW-wa-le OCH-bi

"18 (днів), 10 двадцятиденок, 1 рік, 4 двадцятиріччя від того, як він розмістився у палаці владаря, до того, як вирушив у дорогу".

Паралельне повідомлення про смерть владаря міститься на західному торці віка саркофага, не призначеному для огляду живими (публікації тексту: [10, с. 8–17; 6, с. 57–62]).

8-AJAW 13-K'AN-JAL-wa SihY-AJ-ji-ya 6 "ETZ'NAB" 11-YAAX-SIJOOM 4-CHUM-TUUN-ni i-OCH-bi K'INICH-JANAAB-PAKAL K'UH-AJAW

"У день (9.8.9.13.0) 8 Ахав 13 числа місяця К'анхалав (23 березня 603) народжений, у день (9.12.11.5.18) 6 Ец'наб 11 числа місяця Йаш Сіхо'м (28 серпня 683), після чотирьох установлень каменя, вирушив у дорогу К'ініч Ханааб Пакаль, священний владар".

Відомості про те, у якому саме місці перебуває душа Ханааб Пакаля після смерті, містить комплекс зображень на стінках та віку саркофага.

На стінках саркофагу вміщено 10 постатей, які презентують 7 персонажів (три з них зображені двічі). Аналіз написів поряд із зображеннями свідчить, що це – померлі попередники К'ініч Ханааб Пакаля, про смерть яких ідеться в тексті на торці віка.

На східній стінці зображені правителі Баакульського царства Ахкуль Мо' Нахб I (501–524), К'ініч Кан Бахлам I (572–583), Іш Йохль Ік'наль (583–604), на західній – Ханааб Пакаль (помер у 612), Іш Йохль Ік'наль (імовірно, повторно) та К'ан Хой Кітам (529–565), на південній та північній – батьки К'ініч Ханааб Пакаля – Сак К'ук' (померла в 640) та К'ан Мо' Хіш (помер у 642) [22, с. 177–180]. У напису на торці віка згадано ще двох Баакульських володарів: Ахкуль Мо' Нахба II (правив у 565–570) й Ахен Йохль Мата (605–612), однак

їхніх зображень бракує [22, с. 177–180]. Можливо тому, що вони не були прямими предками К'ініч Ханааб Пакала. Дещо загадковою постаттю є згаданий у написі та зображений на західній стінці Ханааб Пакаль (I) – він помер п'ятьма місяцями раніше за Ахен Йохль Мата, отже, не міг бути самостійним правителем. Не зовсім зрозуміло, чому на стінках двічі репрезентовано Іш Йохль Ік'наль (якщо це дійсно одна особа, а не тезки), немає задовільного пояснення також порядок розташування фігур, вочевидь не хронологічний.

Постаті на стінках саркофага репрезентовані на тлі дерев, серед яких за плодами можна впізнати какао (*Theobroma cacao*), авокадо (*Persea americana*), гуайяву (*Psidium guajava*), сапоте (*Manilkara zapota*) та нансе (*Byrsonima crassifolia*). Стосовно значення зображень цих дерев є щонайменш два погляди: Л. Шіле і Д. Фрейдель, П. Мак-Енані, С. Мартін вважають, що на ці дерева перетворюється плоть померлих осіб, зображених на їхньому тлі [20, с. 221; 12, с. 75–76; 13, с. 160–163; 14, с.115]; Ю.В. Кнорозов та Г.Г. Єршова висловлюють думку, що плодами цих дерев ласують душі померлих, які мешкають у поселенні предків [27].

Примару самого небіжчика в потойбічному світі репрезентовано на рельєфі, що прикрашає віко саркофага.

Зі східного та західного боків у сцені на віку вміщені ряди астральних символів, так звані небесні смуги, що символізують небесну твердь. Низку символів на сході відкриває знак *k'in* – "сонце, день", а символи на заході – *ak'ab* – "темрява, ніч" [21, с. 282]. У центрі сцени зображено дерево. На його верхівці – космічний птах Іцам Кокаах, на гілках – двоголавий змій, із західної пащеки якого з'являється бог небесного вогню К'авііль, а зі східної – бог царського вінця Хуун. У стовбур уписано знаки *LEM*, "жадеїт" та *TE'* "дерево". На кінцях гілок та на верхівці дерева розміщуються голови Міїнів – фантастичних істот, що правили Всесвітом у прадавні часи. Те саме космічне дерево зображено на центральній панелі із "Храму Хреста". Там воно названо "Дерево П'яти Міїнів" (*Ho' Miin Te'*). Так саме його названо в написі на центральній панелі із "Храму Написів" (A5, A6), де воно має також назву *Lem Uh Te'*, "Жадеїтове Місячно-Осяйне Дерево" [11, Pl. 74; 25, № 153]. Міфічне дерево зі схожою назвою згадано в тексті на кераміці: *Uh Chan Ixiim Te'*, "Місячно-Осяйне Небесне Дерево Бога Кукурудзи" [13, с. 180]. У супровідних сценах воно репрезентовано як юний Бог Кукурудзи, з тіла якого ростуть плоди какао. Біля підніжжя "Дерева П'яти Міїнів" міститься голова так званого земного чудиська, яка, у свою чергу, розміщена серед щелеп космічної сколопендри, що утворюють печеру – вхід у потойбічний світ [24, с. 413–414]. Зображення на "Вітварі 41" з Копана показує, що "голова земного чудиська", це, насправді, одна з голів космічного ящера, який утворює земну поверхню. На тлі зображення, над "Жадеїтовим Сяючим Деревом" та головою земного ящера вміщено символи, що репрезентують "благодатний дощ" із краплин вологи, насіння, квітів і коштовних предметів: пір'я, мушель і жадеїту.

На південному та північному кінцях віка вміщено голови шістьох осіб у своєрідних "дужках", які Ю.В. Кнорозов і Г.Г. Єршова вважають символічним зображенням печер [29, с. 255]. Чотири з них репрезентовані також на ніжках саркофага.

Написи свідчать, що це сановники К'ініч Ханааб Пакала, які мають титули *сахаля* (правитель підлеглого поселення), *ахк'ухуунів* (чиновники або жерці) та *мак'-бахте/мак'абте*.

Таким чином, душа померлого К'ініч Ханааб Пакала перебуває в дощовитій місцевості, де зустрічаються три

рівні космосу: підземний (щелепи сколопендри), земний (голова "земного чудовиська") та небесний ("Жадеїтове Сяюче Дерево" і "небесні смуги"), – в оточенні душ батьків, предків і сановників.

Репрезентоване на віку саркофага із "Храму Написів" зображення потойбічного світу доволі точно відповідає опису "раю" майя, що його наводить Дієго де Ланда:

"... Відпочинок, якого вони ... мали досягти, якщо були добрими – це потрапити в певне приємне місце, де ніщо не завдає шкоди, і де достаток їжі і питва великої солодкості, і дерево, яке вони його називають Іашче, дуже розлоге і з великою тінню, під гілками якого і в затінку вони завжди відпочивають і насолоджуються" [30, с. 164].

Привертає увагу досить незвична поза, у якій репрезентовано фігуру небіжчика. Порівняння цього зображення з матеріалами розписів кераміки майя засвідчує, що в такій позі зображували бога кукурудзи Хуун Ішііма, який народжується із землі [16, № 2723; 1, fig. 1]. У свою чергу, ця поза відтворює обриси паростка маїсу, що пробивається із ґрунту, який наведено в одному зі знаків ієрогліфічної писемності (№ 249 за каталогом Томпсона). На зв'язок саркофага з Богом Кукурудзи прямо вказує фрагмент тексту на торці віка, де йдеться про створення "кам'яного образу Бога Кукурудзи" (*k'o-TUUN IXIIM*).

Бог Кукурудзи у міфології класичних майя – божество, що помирає та воскресає (17, с. 56–65; 23, с. 66–67). При цьому, на вазі № 2723 (за каталогом Дж. Керра) Бога Кукурудзи, який з'являється з розколом голови уособленої земної поверхні в тій самій позі, що й примара Ханааб Пакала, супроводжує напис: *AJ-si-ya yi-chi* – "той, хто народжується з поверхні/обличчя". Отже, у сцені на віку Бааккульський володар має риси саме Бога Кукурудзи, що народжується / проростає із землі. З огляду на це припускається, що сцена на віку саркофага зображує воскресіння володаря [22, с. 180–182; 5, с. 57; 31]. Утім, з аналізу зображення на віку неможливо зробити висновок, чи вважалося, що померлий відродиться на землі як нова людська істота, чи він існуватиме в якійсь новій якості. Додаткові відомості із цього приводу містяться в напису на західній панелі з верхнього храму.

На початку тексту західної панелі йдеться про участь К'ініч Ханааб Пакала у так званих ювілейних обрядах наприкінці "двадцятиріччя" 10 Ахав у червні 672 р., зокрема про вшанування ним богів "Паленкської трійці". "Ювілейні обряди", імовірно, відтворювали акт відновлення всесвіту на початку світової епохи, зокрема встановлення "каменів", з яких розпочалося створення нового космосу. Участь у "ювілейних обрядах" була однією з найважливіших функцій "священного володаря". Наприкінці повідомлення міститься дещо незвична для "ювілейних" записів формула (A7-B9): *u-ti-mi-wa yo-OhL-la u-K'UH-IL 10-AJAW 8 YAX-K'IN CHUM-mu-TUUN-ni*.

"Він задовільнив серця своїх богів у день (9.12.0.0.0) 10 Ахав 8 Йашк'ін (28 червня 672), встановлення каменя".

Продовження тексту також містить повідомлення про "ювілей", але в день 9.13.0.0.0 (16 березня 692), тобто, у найближчому майбутньому після смерті Ханааб Пакала та часу створення напису закінчення календарної одиниці "двадцятиріччя" (A10-C2): *i-chi na-i-ki u-ti-mi-je-la a-OhL-la 8-AJAW 8-IK'-AT CHUM-mu-TUUN-ni*.

Наведена в тексті дієслівна конструкція *i chi naik* складається із прислівникової частки *i*, "тоді, потім", іррегулярної форми оптативу дієслова *chi(-ik)* – "стався б, відбувся б" та частки *naik* – "нехай би" [9, E34; 19, с. 368–369, 401]). Менш імовірним є зв'язок із цюціль

ich' – "receive, take" і цельталь *ych* – "tomar, tener, recibir" [2, с. 308; 8, s.v.].

Крім того, доволі незвичним є визначення іменника *'ohl* – "серце" присвійним особистим займенником другої особи однини *a(w)-* [9, E33-36]. Нарешті, відрізняється від загальноживаного синтаксис тексту, у якому обставина часу вміщена не на початку, а наприкінці речення (можливо, це мало надати фразі підкресленої урочистості).

Виходячи з наведеного, фрагмент можна перекласти так: **"Тоді нехай відбудеться задоволення твого серця в день (9.13.0.0.0) 8 Ахав 8 Ік'ат, встановлення каменя"**.

Хто є адресатом цього побажання, точно не зазначено, але з контексту практично з певністю випливає, що це душа покійного К'ініч Ханааб Пакала [9, E38].

Наступний фрагмент тексту містить аналогічне повідомлення, тільки щодо ще більш віддаленого майбутнього, дня 10.0.0.0.0, 11 березня 830 р., найближчого закінчення найбільшої із зазвичай уживаних календарних одиниць майя, "множини" (*pik*), або "бак'туну" (D2-D7): ***i-chi-ki u-ti-mi a-OhL-la ch'a-ho-ma ta-ma-ta-wi AJAW-wa ta-BAAK-la-AJAW a-k'a-no-ma a-ja-li 7-AJAW 18-CHAK-AT***.

"Тоді нехай відбувається задоволення твого серця, розкидач курінь, у Матвільського владаря, у Бааккульського владаря, офірувача, на світанку дня (10.0.0.0.0) 7 Ахав 18 Чакам".

Титули "Матвільський володар, Бааккульський володар", які за життя мав К'ініч Ханааб Пакаль, додатково свідчать, що в напису йдеться, імовірно, про нього.

Подальший текст стосується подій, що мають статися на закінчення календарного періоду із двадцяти "множин", так званої широкої множини (*t'an pik*), тобто 13 жовтня 4772 (C8-D12): ***i-chi-ki u-ti-mi-a-OhL-la ta-te-ma 5-2be?-ni a-po-po a-TZ'AM-ma 10-AJAW-13-YAX-K'IN-ni 1-T'AN-PIK u-to-ma***.

"Тоді нехай відбувається задоволення твого серця на престолі [у] Хо Бебе(?)н, на твоїй циновці, на твоєму троні, у день (1.0.0.0.0) 10 Ахав 13 Йашк'ін, коли 1 широка множина станеться".

Тут Кініч Ханааб Пакаль отримує атрибути влади (лаву *teem*, циновку *por* та трон *tz'am*) в якомусь місці **Хо...н** (можливо, **Хо-Бобен**).

Загалом три останні фрагменти напрочуд вишукано передають засобами самого лише календарно-математичного коду ідею вічності посмертного існування Ханааб Пакала, застосовуючи при цьому для опису характеристик його майбутнього буття той самий вираз, що використовується щодо богів. Проте це несумісне із припущенням про відродження Ханааб Пакала на землі як нової людини. Після смерті він трансформується в надприродну істоту, що існує та існуватиме у світі предків. Залишається питання: наскільки типовими для класичних майя були уявлення про потойбічне буття, відображені в написах "Храму Написів" стосовно К'ініч Ханааб Пакала? На жодній іншій відомій пам'ятці майя подібні погляди не відображені. З огляду на це зі значною імовірністю можна стверджувати, що ці дуже індивідуалізовані ідеї були унікальними і стосувалися винятково цього правителя Бааккульського царства, а сам комплекс написів і зображень "Храму Написів" є відображенням певної релігійної реформи.

Список використаних джерел:

1. Aimi A. Notas sobre unos nuevos grandes artistas de los Sagrados Hombres de Chatahn [Electronic source] / A. Aimi, R. Tunesi // Glyph Dwellers. Report 54. May 2017. – Access mode : <http://glyphdwellers.com/pdf/R54.pdf>.

2. Ara D. de. Vocabulario de lengua tzeltal según el orden de Copanabastla / D. Ara de. – México : Universidad Nacional Autónoma de México, 1986. – 520 p.

3. Coe M.D. Lords of Underworld: Masterpieces of Classic Maya Ceramics / M.D. Coe. – Princeton : Princeton University Press, 1978. – 142 p.

4. Coe M.D. Old Gods and Young Heroes: The Pearlman Collection of Maya Ceramics / M.D. Coe. – Jerusalem : The Israel Museum, 1982. – 128 p.

5. Fitzsimmons J.L. Death and the classic Maya kings / J.L. Fitzsimmons. – Austin, TX : University of Texas Press, 2009. – 281 p.

6. Guenter S. The Tomb of K'inch Janaab Pakal: The Temple of the Inscriptions at Palenque [Electronic source] // Mesoweb. An Exploration of Mesoamerican Cultures. – Access mode : www.mesoweb.com/articles/guenter/TI.pdf.

7. Houston S. An archaeology of the senses: Perception and cultural expression in ancient Mesoamerica / S. Houston, K. Taube // Cambridge Archaeological Journal. – 2000. – 10 (2). – Pp. 261–294.

8. Laughlin R.M. The Great Tzotzil Dictionary of San Lorenzo Zinacantan / R.M. Laughlin. – Washington : Smithsonian Institution Press, 1975. – 597 p.

9. Law D. Reading in Context: The Interpretation of Personal Reference in Ancient Maya Hieroglyphic Texts / D. Law, S. Houston, N. Carter et al. // Journal of Linguistic Anthropology. – 2013. – 23 (2). – Pp. E23–E47.

10. Lounsbury F.G. The Inscription of the Sarcophagus Lid at Palenque / F.G. Lounsbury // Primera Mesa Redonda de Palenque: A Conference on the Art, Iconography, and Dynastic History of Palenque, December 14–22, 1973, Palenque, Chiapas, Mexico / ed. by M.G. Robertson. – Peabody Beach, CA: Precolumbian Art Research, 1974. – Pp. 5–21.

11. Maudslay A.P. Biología Centrali-Americana or Contributions to the knowledge of the fauna and flora of Mexico and Central America / A.P. Maudslay. – L. : R.H. Porter and Dulau & Co, 1889. – 186 p.

12. McAnany P.A. Living with the Ancestors: Kinship and Kingship in Ancient Maya Society / P.A. McAnany. – Austin, TX : University of Texas Press, 1995. – 213 p.

13. Martin S. Cacao in Ancient Maya Religion: First Fruit from the Maize Tree and other Tales from the Underworld / S. Martin // Chocolate in Mesoamerica: A Cultural History of Cacao / ed. by C.L. McNeil. – Gainesville, FL : University of Florida Press, 2006. – Pp. 156–163.

14. Martin S. Carved Bowl / S. Martin // Ancient Maya Art at Dumbarton Oaks / ed. by J. Pillsbury, M. Doutriaux, R. Ishihara-Brito, A. Tokovinine. – Washington : Dumbarton Oaks, 2012. – Pp. 109–113.

15. Martin, S. Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya / S. Martin, N. Grube. – L. ; N. Y. : Thames and Hudson, 2000. – 240 p.

16. Kerr J. Mayavase Database. An Archive of Rollout Photographs created by Justin Kerr [Electronic source]. – Access mode : <http://research.mayavase.com/kerrmay.html>.

17. Miller M. Courtly Art of Ancient Maya / M. Miller, S. Martin. – L. : Thames and Hudson, 2004. – 328 p.

18. Ruz Lhuillier A. Costumbres funerarias de los antiguos mayas / Alberto Ruz Lhuillier. – Mexico : FCE, 1968. – 396 p.

19. Sattler M. Ch'olti: An Analysis of the "Arte de la lengua Ch'olti" by Fray Francisco Morán / M. Sattler // The Linguistics of Maya Writing / ed. by Søren Wihmann. – Salt Lake City : University of Utah Press, 2004. – Pp. 365–405.

20. Schele L. A Forest of Kings: The Untold Story of the Ancient Maya / L. Schele, D. Freidel. – N. Y. : Quill/W. Morrow, 1990. – 542 p.

21. Schele L. The Blood of Kings. Dynasty and Ritual in Maya Art / L. Schele, M.E. Miller. – N. Y., 1986. – 335 p.

22. Stuart D., Stuart G. Palenque. Eternal City of the Maya / D. Stuart, G. Stuart. – L. : Thames & Hudson, 2008. – 240 p.

23. Taube K. The Legendary Past: Aztec and Maya Myths / K. Taube. – L. : British Museum Press, 1995. – 80 p.

24. Taube K. Maws of Heaven and Hell: The Symbolism of the Centipede and Serpent in Classic Maya Religion / K. Taube // Antropología de la eternidad: la muerte en la cultura maya / ed. by A. Ciudad Ruiz, M. Humberto Ruz Sosa, M. Josefa Iglesias Ponce de León. – Madrid : Sociedad Española de Estudios Mayas, 2003. – Pp. 405–422.

25. The Linda Schele Drawings Collection [Electronic source] // Foundation for the Advancement of Mesoamerican Studies, Inc. – Access mode : www.research.famsi.org/schele.html.

26. Welsh W.B.M. An Analysis of Classic Lowland Maya Burials / W.B.M. Welsh. – Oxford : BAR, 1988. – 377 p.

27. Ершова Г.Г. Заупокойные надписи майя / Г.Г. Ершова // Древние системы письма. Этническая семиотика / под ред. Ю.В. Кнорозова. – М. : Наука, 1986. – С. 152–181.

28. Кнорозов Ю.В. Надписи майя на керамических сосудах / Ю.В. Кнорозов, Г.Г. Ершова // Древние системы письма. Этническая семиотика / под ред. Ю.В. Кнорозова. – М. : Наука, 1986. – С. 114–151.

29. Кнорозов Ю.В. Легенды о происхождении майя (миф и природная среда) / Ю.В. Кнорозов, Г.Г. Ершова // Экология американских индейцев и эскимосов. Проблемы идеанистики / отв. ред. В.А. Тишков. – М. : Наука, 1988. – С. 247–256.

30. Ланда Д. де. Сообщение о делах в Юкатане / Д. Ланда де ; пер., комм. Ю.В. Кнорозова. – Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1955. – 329 с.

31. Стюфляев М. Дорога к воскресению: изображение на крышке саркофага правителя Паленке Кинич-Ханааб-Пакала в свете новейших исследований [Электронный ресурс] / М. Стюфляев // Мир индейцев: история, культура, мифология, фотографии, фильмы. – Режим